JAK VNÍMAT NOVÉ IMPULZY V REGIONÁLNÍM ROZVOJI: Z POHLEDU LIDSKÉHO SVĚDOMÍ NEBO DIKTÁTU UŽITEČNOSTI?

Jaroslav Vencálek

Abstract

Issues of new impulses in development of landscape have been addressed for centuries. It is not anything new. New and crucial thing is how we ourselves term "impulse" feel. Are we going to respect the historically established concept of culture and development of the landscape are we going to build on the current human activities which are determined globally by economics? The author analyzes, both in general and in regional level, different ways of perception of regional development before and after the onset of globalization.

Keywords: genius loci, globalization, impulses of development

Úvod

Na nitranské mezinárodní geografické konferenci konané v roce 2010 k problematice nových impulzů v regionálním rozvoji středoevropského prostoru, jsem v tématu „Překonávání dichotomie nomos a logos“ uvedl: Na straně jedné roste masa těch, kteří nevidí východisko ani na jednom pólu existujícího dichotomického vnímání reality, na straně druhé i vědy – včetně geografie, nejenže nevěnují náležitou pozornost filozofii prostorových aspektů světové krize, ale dokonce ani nechtějí slyšet hlasy těch, kteří filosofickými konsekvencemi pochybují nad vnitřní podstatou současných společenských procesů. Dochází proto bohužel k situacím, kdy i reprezentanti vědy zvažují možnost názorově se mechanicky vtěsnat do předem daných, dichotomicky vnímaných struktur (Vencálek, 2010).

Ještě před dvěma lety jsme si mysleli, že celosvětová krize má jen několik dílčích podob (finanční, hospodářská). Dnes víme, že těch podob je celá plejáda a zejména pak to, že krize, do níž nás uvrhl tržní systém je především krizí našeho vztahu ke skutečnosti. A právě v tomto novém globálním vidění pozemské reality nabyl pojem „impulz“ zcela nový význam. Dnes představuje jinou realitu a vědecká komunita si počíná bezradně při společenském odsuzování tradičních hierarchických struktur a nejrozumnějších věrouk, které dříve zřetelně vymezovaly způsob života konkrétních společenství (např. drobní řemeslníci, drobní pěstitelé ovoce, učitelská komunita, duchovní). Podle francouzského ekonoma a esejisty Hervé Juvina (2012) oblužujeme se snem, že obecnou platnost už mají jen ceny, smlouvy a práva.

Jako stěžejní se proto jeví otázka: Jak vnímat pojmy, s nimiž pracujeme? Cílem tohoto příspěvku je poukázat na nezbytnost vnímání časoprostorové diferenciacie světa při jakýchkoliv úvahách týkajících se regionálního rozvoje. Pak se totiž výchozí bázi k impulzům regionálního rozvoje stává znalost genia loci a genia regionis těch území, jimiž se chceme zabývat.

Vnímání nových impulzů v období do převahy globalizačních trendů

Za impulzy v rozvoji území byly považovány ty aktivity, které do života lidí vnášely nový řád. Tím dávaly lidským životům smysl. Rámcem vnějšího prostředí byly současně jak racionálně, tak i iracionálně vnímaná pravidla, hodnoty a soustavy symbolů. Impulzy regionálního rozvoje bylo možno považovat za jedinečné, lokální (regionální) a nepřenosné.

Na vybraném regionálním příkladu modelujeme proměny jejich vnímání. Tím územím bude Žitný ostrov, tedy krajina Veľkého Žitného ostrova (maďarsky Csallóköz) a Malého Žitného ostrova (maďarsky Szitkőz, zřídka i Kis-Csallóköz).

Území mezi říčními rameny Malého Dunaje a Mošonského Dunaje bylo v minulosti hydrograficky velmi proměnlivé. Ještě ve středověku procházelo hlavní koryto Dunaje místy, kde nyní protéká Malý Dunaj. I opevněná hranice Římské říše (*Limes Romanus*) měla v těchto místech podobu několik desítek km širokého, těžce průchodného, močálovitého terénu se spoustou stále se proměňujících vodních ploch.

Až v rukopisných mapách Luigiho Ferdinanda Marsigliho (1658–1730) publikovaných roku 1726 v Amsterdamu v šestisvazkovém díle *Danubius Pannonico-Mycicus* je hlavní tok Dunaje mezi Vídní a Komárnem umístěn tak, jak jej známe v současnosti. Ještě v 18. století byla většina území Žitného ostrova pravidelně zaplavována. József Baranyay (1876–1952) v díle *A Tónak elosztása az 1789-dik esztendőben* z roku 1911 napsal: *Kde pred 60–70 rokmi na Žitnom ostrove plávali, potápali sa, písťali a kvákali vodné vtáky, tam dnes lenivo rozoráva brázdy parný pluh; kde pred polstoročím Žitnoostrovania veselo lovili ryby, tam sa dnes rodi najlepšia pšenica; kde pred desaťročiami ešte aj štyrmi koňmi bolo ťažké cestovanie pre mnoho vodných pramiensk, jám a bezodného blata, tam nie je zriedkavým javom, ak uháňa automobil.*

Položme si otázku: Proč došlo k takové změně?

Protože začal působit nový impulz rozvoje Žitného ostrova. Koncem 19. století byly zahájeny rozsáhlé meliorační práce, které probíhaly až do druhé poloviny 20. století. Díky nim byla krajina proměněna v nejrozsáhlejší slovenskou obilnou základnu. S impulzem zúrodňování krajiny pak byla spojena široká plejáda dalších společenských faktorů, které pozměnily charakter Žitného ostrova.

Přestože na Žitném ostrově je méně než 90 dnů v roce s atmosférickými srážkami (průměrné roční srážky 530–650 mm), pod jeho povrchem je ukryto na 10 mld. m³ kvalitní pitné vody. Usazeniny Dunaje dosahují mocnosti až 200 m. Na

nich se vyvinuly úrodné pôdy vhodné k pěstování pšenice, ječmene, kukuřice, tabáku, cukrové řepy nebo vojtěšky. V průběhu 20. století se rozvinulo i sadařství (zejména produkce jablek, hrušek, meruněk a broskví) a pěstování zeleniny (zejména salátu, papriky, rajských jablíček, okurek). Přitom ještě počátkem 20. století byly ovocné stromy vysazovány jen tam, kde vzhledem k záplavám byly nevhodné podmínky pro orbu. V letech 1960–1990 směřovala ovocnářská a zelinářská produkce Žitného ostrova do slovenských, moravských i českých měst a průmyslových aglomerací. Dodávkové automobily s registrační značkou DS (okres Dunajská Streda) se staly synonymem transportu ovoce a zeleniny v tehdejší Československu. V té době se Žitný ostrov v důsledku nástupu nových výrobních technologií (impulzů) začal proměňovat v zemi fóliovníků.

Obraz krajiny Žitného ostrova, které kdysi vévodili rybáři, lodníci a mlynáři s vodními kolovými mlýny se zásadně proměnil. Krajina nabyla v průběhu 20. století podobu nejvýznamnějšího zemědělského areálu Slovenska.

Ať nahlížíme na ní z pohledu 18. století nebo 20. století, stále ji charakterizovala určitá územní jednotka a jasná orientace (ta se v čase proměňovala). To bylo patrné jak ve sféře racionálně vnímaných aspektů rozvoje krajiny, tak i ve sféře iracionálně vnímaných aspektů. K těm racionálním náleželo i košíkářství. Přestože se jednalo jen o doplňkové zaměstnání, pletení nejrůznějšího proutěného zboží bylo rozšířeno po celém Žitném ostrově. Obavy a strach z pustošivé síly vodního živlu posílil v lidech iracionální kult svěťce Jana Nepomuckého – ochránce proti živelným vodním pohromám. I v 21. století, připomínají dávné životní osudy lidí spojené s dravou vodní silou Dunaje, poměrně častá vyobrazení svěťce Jana Nepomuckého.

Silné pouto s kolektivně sdíleným řádem v krajině vedlo k rozvoji významných identitních vazeb, díky nimž lidé čelili velkému množství životních těžkostí (nezávisle na čase).

To, že nové impulzy v regionálním rozvoji bylo možno považovat za jedinečné, místní a nepřenositelné lze doložit na vývoji sousedního území okresu Galanta. Přestože tak, jako Žitný ostrov se toto území nalézá v Podunajské nížině a dokonce rozhodující částí i v Podunajské rovině, hydrografické proměny tamní krajiny vedly k tvorbě jiných krajinných obrazů.

Mezi Váhem a Malým Dunajem se rozkládá pásmo úrodných černozemních půd. Na nich se v průběhu 19. a 20. století intenzivně pěstovala cukrová řepa. Obcemi Hoste, Malá Mača, Sládkovičovo, Košúty, Čierny Brod protéká až k Čierne Vode tok Dolného Dudváhu, ústící v její blízkosti do stejnojmenného vodního toku Čierne vody.

Hydrografické úpravy krajiny, tak jako na Žitném ostrově, úzce souvisely s hospodářskou činností člověka. V blízkosti Dudváhu se nalézají Velké Úľany, v nichž byl v roce 1828 vybudován první cukrovar ve střední Evropě. Přestože pracoval jen krátce (1828–1842), v území charakterizovaném pěstováním cukrové řepy vznikly následně další cukrovary. Ten v Seredi pracoval v období (1844–

1856), ve Sládkovičovu (1868–2000) a ve Vlčkovcích (1926–1960). V roce 1907 nově otevřený cukrovar v Seredi je stále funkční. Intenzivně rozvíjená zemědělská produkce mezi Seredí a Starou Čiernou vodou vedla k rozvoji lihovarnictví a cukrovarnictví. Evropský technický pokrok projevující se v nástupu železniční dopravy první poloviny 19. století učinil toto území ještě více přitažlivým.

V roce 1836 byla v Bratislavě ustavena investiční společnost, která započala stavbu první uherské koňské železnice z Bratislavy přes Trnavu do Seredi. V roce 1840 byla zprovozněna první etapa této dráhy mezi Bratislavou a Svätým Jurem.

První uherská koňská železnice mezi Bratislavou a Seredí fungovala v letech 1848–1872. Železniční trať byla počátkem 20. století rozšířena o neméně pozoruhodnou soustavu úzkorozchodných železnic. Ty měly své centrum v Sládkovičove. Odtud směřovala drážní tělesa o rozchodu pouhých 500 mm do obcí Košúty a Čierny Brod. Později byla tato železnice prodlužována četnými odbočkami jak do Mostové, tak do jižně se nacházející Čierne Vody a dále do Veľkých Úľan. Ze Sládkovičova byla vedena úzkorozchodná železnice (760 mm) přes Nový Dvor do Pustých Úľan a na sever do Abrahámu. Sládkovičovo bylo úzkorozchodnou drahou (760 mm) propojeno s 9 km vzdálenou Galantou, z níž byly vybudovány další dvě větve drážních těles. Ta první směřovala k řece Váhu – přibližně do míst, kde v současnosti nabízí své služby veřejnosti hotel Kaskády (u vodní nádrže Kráľová). Druhá trasa směřovala přes Matúškovo, Horné Saliby do Kráľova Brodu.

Krajina mezi Seredí a Malým Dunajem byla v první polovině 20. století doslova protkána úzkorozchodnými „lihovarnickými“ a „cukrovarnickými“ tratěmi.

Vnímání nových impulzů v období převahy globalizačním trendů

Máme-li hovořit o nových impulzech v období převahy globalizačních trendů, je nezbytné ptát se: O čem vlastně chceme mluvit? V souvislosti s globalizací hovoříme téměř bezděčně o univerzalitě, ale téměř vždy se jedná o uniformitu, projevující se v redukci všech nových impulzů regionálního rozvoje do roviny ekonomické výhodnosti. Přestali jsme přemýšlet nad tím, k čemu může vést náročné hledání inovativní ekonomické účelnosti. Bez úcty k jiným, bez akceptování společných zájmů, vzájemné spolupráce (z níž mají prospěch všechny zúčastněné strany) a současně nezbytného odstupu, jen prohlubujeme tendence rostoucí uniformity.

Podle Juvina (2012) pod maskou univerzality probíhá systematické drcení sebemenší snahy po odlišnosti, díky čemuž se z lidí pod praporem lidských práv stávají konformní, ovladatelné a snadno zaměnitelné klony, přesvědčené, že jim patří celý svět, a že se dobře baví. Zároveň se jednotlivá společenství zavírají sama do sebe, do vlastních zákonů a mravů, do vlastní jedinečnosti. Nikdy se tak neděje

záměrně a v přímém střetu, naopak vždy relativismem zastíranou lhostejností ke všemu, co tvoří důstojnost každého jedince.

Svět, o němž jsme se domnívali, že mu více méně rozumíme, a o němž jsme si mysleli, že je přístupný lidskému poznání, přestal existovat. Jakoby bez našeho vědomí se přetransformoval na globální a zastihl nás nepřipravené (Dudinský, Dudinská, 2012).

Na stejných regionálních příkladech modelujeme proměny globálně akceptovaných nových impulzů regionálního rozvoje.

Především ekonomická orientace SR na dovoz zahraničního levnějšího ovoce a zeleniny, vedly od počátku 3. tisíciletí k výraznému omezení jejich pěstování na Žitném ostrově a v mnoha obcích i k zastavení této produkce pro trh. Obchodní řetězce s normovaně vyprodukovaným ovocem a zeleninou ze Středomoří (Španělsko, Itálie) nebo dokonce z Afriky, lákají sice zákazníky čistotou a nižšími cenami, avšak zboží bez vůně a chuti jen stěží může dlouhodobě konkurovat kvalitnímu sladkému „a vůni místa pokřtěnému“ ovoci. Jen stěží může dlouhodobě konkurovat salátům, paprikám či rajským jablíčkům pěstovaným na největším evropském říčním ostrově, majícím svou historickou spirituální hodnotu.

Realitou současnosti ale bohužel zůstává opouštění ovocnářských a zemědělských drobných pěstíren či jiných dříve lukrativních hospodářských činností právě z důvodů ekonomických (odbytových).

Technologicky moderní cukrovar v Dunajské Středě pracoval v letech 1970–2007. Poté, co se jej společnost Eastern Sugar rozhodla na návrh Evropské unie zrušit, nabízí se otázka, zdali ty potravinářské výroby, které se podílely na tvorbě *genia loci* Žitného ostrova, by neměly získat novou podobu specifických regionálních potravin, prezentujících Podunají v širších prostorových souvislostech a vztazích.

Český ekonom Sedláček (2009) k tomu poznamenává: *I kalkulující ekonomický rozum se musí naučit být dědicem historických společenství, v nichž lidé kladou odpor ekonomickým cílům ve jménu cílů subjektivně iracionálních, např. romantika, mytologie, etika, spiritualita, senzitivita v krajině.*

Představy o dalším vnímání nových impulzů regionálního rozvoje.

Ze dvou nastíněných regionálních příkladů je zřejmé, že v minulosti lidé vděčili za poznání harmonického vztahu ke krajině výrazným dílem zkušenostem předchozích generací. *Geniem loci* rozumíme právě onu sumu generačně předávaných zkušeností, které umožňovaly lidem v krajině žít a neopouštět ji. Poznání *genia loci* umožňovalo překonávat strach z budoucnosti a vstupovat do ní s vírou, že obohacením o vlastní životní poznání lze přispět ke kultivaci *genia* místa (regionu) s vírou v lepší budoucnost. Inovační impulzy tak mezigeneračně lidi spojovaly.

Vlivem globalizace bohužel zesílil nezájem k navazování na dávné inovace. Představivost současníků se ztrácí v záplavě možných obrazů a možných variant vlastního zítí. Posvátno je vytěsнено ze života, neboť základní teze globalizačních aktivit je propojena s krátkodobými výsledky lidských činností. Vše se odehrává v momentálně existujícím čase. Vnímat krajinu v dlouhodobých horizontech je prezentováno jako neekonomické.

V modelových územích jsme svědky jak shodných, tak i rozdílných vývojových trajektorií.

V okrese Galanta se výrobní technologie, včetně dopravy surovin časem zásadně změnily. Cukrovarnický duch ale zůstal a jeho podoba nabyla nových významů i funkcí. Kdysi dopravními cestami realizovaná propojenost byla nahrazena novými společensko-hospodářskými vztahy. Tam, kde se po mnoho desetiletí pěstovala cukrová řepa, kukuřice, ječmen či pšenice byly nejvhodnější podmínky k zakládání potravinářských výrobníků.

Místo, v němž vznikl roku 1844 první cukrovar v Seredi, je známo i výrobou kávovin, potravinářských výrobků sloužících ke zhotovování nápojů, nahrazujících pravou kávu s kořenkem. Tradice sušení čekankového kořene se stala i novodobým impulzem výroby bezkofeinových náhrad pražené zrnkové kávy. V roce 1992 vzniklá slovenská firma B. M. Kávoviny (od roku 2003 prodány obchodní známky a know-how společnosti Dr. Oetker) představuje významného producenta kvalitních kávovin.

Založením závodu Slovenské pečivárne v Seredi (1953) byla prohloubena potravinářská tradice tohoto regionu. Koncentrace průmyslové produkce trvanlivého pečiva vyústila v založení a. s. I.D.C. Holding (1992) – současného nejvýznamnějšího slovenského výrobce trvanlivého pečiva a cukrovinek. Odštěpný závod v Seredi představuje významného producenta oplatků, sušenek a trubiček. Od roku 2000 směřuje pod značkou SEDITA na 40 druhů výrobků trvanlivého pečiva nejen do evropských zemí, ale i do Spojených Arabských emirátů a Kanady. Společnost I.D.C. Holding zastřešuje i produkci cukrovinek trnavského odštěpného závodu Figaro. Pod tuto společnost náleží i výrobce příležitostných vánočních a velikonočních čokoládových figurek (I.D.C. Lolly, s.r.o.) v Cíferu. Bylinková furé pod značnou Verbena (Lipa, Šalvija, Šípka) patří díky svým zdravotním účinkům k oblíbenému sortimentu cukrovinkového zboží.

Duch krajiny mezi dolním Váhem a Malým Dunajem, jako by počátkem 3. tisíciletí nacházel v potřebě nabídky homeopatických přípravků svou novou podobu v marketingových strategiích, dlouhodobě v kraji působících výrobců potravin.

K novým impulzům majícím stejnou rozvojovou dynamiku náleží ale vše, co souvisí s objevy termálních vod. To způsobilo nebývale dynamický rozvoj cestovního ruchu.

Závěr

Fungování nově utvářených vztahů v integrovaném prostoru je ovlivněno výraznou absencí kreativních synergičtých vazeb a vztahů. Podstata nového chápání globalizace je úzce spojena s porozuměním vzájemných vztahů mezi významově rozrůzněnými krajinnými strukturami. Do popředí se proto dostává potřeba porozumění vztahům místa k jeho okolí, a to v nejrůznějších hierarchických úrovních: lokální – regionální, regionální – makroregionální, makroregionální – národní, národní – EU, EU – Evropa, EU – svět apod.

Rozdíly kultur, a tím i charakteru nových impulzů se projevují různými způsoby. Podle Hofstede (2007) je lze vnímat v charakteru hodnot (všeobecné tendence v dávání přednosti určitým stavům skutečnosti před stavy jinými), rituálů (kolektivní činnosti, které jsou vzhledem k dosažení požadovaného výsledku věcně zbytečné, avšak společensky jsou považovány za podstatné), osobností (osoby žijící, zemřelé nebo smyšlené oplývající vlastnostmi v dané kultuře vysoce ceněné) a symbolů (slovní vyjádření, gesta, obrazy či předměty mající pro ty, kdo se na dané kultuře podílejí, konkrétní význam).

Vnímání nových impulzů v regionálním rozvoji z pohledu diktátu užitečnosti je podmíněno jednoznačnou ekonomickou determinací lidských činností. Historie lidských společenství je ale důkazem toho, že prostorové společenské útvary byly nositeli jak integračních, tak i dezintegračních tendencí, byli nositeli jak solidarity, tak i egoismu, byli nositeli jak multikulturalismu, tak i egocentrismu. Hledání nové společenské organizace vyžaduje nové rozvojové impulzy, jejichž podstatou by mělo být reflektování lidského svědomí, vzájemné úcty a spravedlnosti. Novým impulsem by v tomto směru mohl být fraktálně pojatý způsob integrace (Vencálek, 2011). Významným svorníkem hodnotových systémů (humanita, demokracie, individuální svoboda, osobní zodpovědnost, lidská solidarita) s úsilím o dlouhodobě vnímanou udržitelnost (demografickou, sociální, ekonomickou a světového étosu) se již dnes jeví fenomén genia loci (Vencálek, 2012).

Literatura

Dudinský, V., Dudinská I. 2012. Globalizácia aj ako teoretický problém (niekoľko poznámok na margo). In Globalizácia a vzdelávanie učiteľov alebo Koľko globalizácie unesie učiteľ? Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012, s. 119-125. ISBN 978-80-223-3188-3.

Juvín, H., Lipovetsky, G. 2012. Globalizovaný Západ. Praha : Prostor, 2012, 232 s. ISBN 978-80-7260-265-0.

Hofstede, G., Hofstede, G., J. 2007. Kultury a organizace /Software lidské mysli. Praha : Linde, 336 s. ISBN 80-86131-70-X.

Sedláček, T. 2009. Ekonomie dobra a zla / Po stopách od Gilgameše po finanční krizi. Praha : 65. pole, 2009, 272 s. ISBN 978-80-903844-3-8.

Vencálek, J. 2010. Překonávání dichotomie nomos a logos jako impulz regionálního rozvoje středoevropského prostoru. In Geografické informácie. ISSN 1337-9453, 2010, roč. 14, čís. 1, s. 255–261.

Vencálek, J. 2011. Fraktální způsob pojetí integrace marginalizovaných skupin do společnosti. In Sociálne poslanstvo Jána Pavla II. pre dnešný svet / Integrácie marginalizovaných skupín do spoločnosti. Ružomberok : Katolícka univerzita v Ružomberku, 2011, s. 768 – 774. ISBN 978-80-8084-737-1

Vencálek, J. 2012. Inovativní koncept genia loci (regionis) a globalizace. In Globalizácia a vzdelávanie učiteľov alebo Koľko globalizácie unesie učiteľ? Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2012, s. 111-117. ISBN 978-80-223-3188-3.

HOW TO PERCEIVE THE NEW IMPULSES IN REGIONAL DEVELOPMENT: FROM THE PERSPECTIVE OF CONSCIENCE OR FROM THE PERSPECTIVE OF DICTATION OF USEFULNESS?

Summary

The crisis into which we were plunged by the market system does not affect just one or several sub-areas of human activity. It has a complex nature and is primarily a crisis of man's relationship to reality. As a key element in the development of any area appears to be the way we view the landscape. This is about whether we want to respect the continuity of relationships and ties, or we intend to favor only economic criteria in the spirit of current globalization trends.

The author analyzes, both in general and in regional level, principles of landscape development used before the onset of globalization and nowadays. He concludes that there is a need to respect historical spatiotemporal differentiation of the landscape and to search for new ways how to connect differently historically determined structures. The starting point is the recognition of genius loci (regionis) and new fractal organization of space.

Prof. PaedDr. Jaroslav Vencálek, CSc.

Inštitút politológie FF PU

ul. 17. Novembra , 080 78 Prešov

E – mail: jaroslav.vencalek@unipo.sk